AMC Journal
Link : https://doi.org/

Research Management Cell
Adarsha Multiple Campus

ISSN: 2717-4808 (Print), 2738-9987 (Online)

नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरणसम्बन्धी अभिमत

विष्णुप्रसाद शर्मा*

सार

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख नेपाली भाषाको सिकाइ सहजीकरणका क्षेत्रमा केन्द्रित छ । माध्यमिक तहको नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरणको परम्परा र प्रवृत्तिका सम्बन्धमा शिक्षकहरूको अभिमत के कस्तो छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको खोजी गर्नु यस अनुसन्धानको उद्देश्य हो । यसका लागि अनुसन्धानमा गुणात्मक ढाँचा, व्याख्यावादी दर्शन, घटना अनुभव पद्धति र निर्माणवादी सिद्धान्तको आधार लिइएको छ । सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिमा आधारित भएर लामो समय नेपाली भाषा शिक्षण गरेका सातजना भाषा शिक्षकसँग पुगी गहन अन्तर्वार्ता उपकरणका माध्यमबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित तथ्याङ्कबाट विभिन्न थिम वा आशय निर्माण गरी प्राज्ञिक जिज्ञासा र दाबीका आधारमा साक्ष्य र तर्कलाई लम्बीय र क्षितिजीय रूपमा प्रस्तुत गरेर निष्कर्षमा पुगिएको छ । अनुसन्धानबाट वि.सं. २०२८ पूर्वको भन्दा पछिको नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया क्रमशः वैज्ञानिक, प्रयोजनपरक र सिपकेन्द्रित हुँदै आएको पाइएको छ । वि.सं. २०२८ पूर्व कहीँ, कतैमात्र प्रयोग गरिने शिक्षण सामग्रीको उपयोग, शिक्षण विधि र मूल्याङ्कन, सिकारुमैत्री शिक्षण, सहयोगात्मक सिकाइ, उत्प्रेरणा, पृष्ठपोषणजस्ता सिकाइ सहजीकरणका आधारभूत पक्षमा वि.सं. २०२८ पछि विशेष ध्यान पुगेको पाइन्छ । वि.सं. २०७१ को माध्यमिक नेपाली पाठ्यक्रमसँगै नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियालाई थप प्रायोगिक, व्यवस्थित, अन्तर्क्रियात्मक र भाषा शिक्षणको मर्म अनुकूल बनाउन खोजिएको देखिन्छ । वि.सं. २०२८ अघि र पछि मूलतः शिक्षक केन्द्रित शिक्षण विधिमा आधारित नेपाली शिक्षण क्रमशः विद्यार्थीमैत्री सिकाइ सहजीकरणको उपयोगतर्फ नेपाली भाषा शिक्षण केन्द्रित हुँदै आएको पाइन्छ । नेपाली भाषा

* *श्री विष्णुप्रसाद शर्मा पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा नेपाली शिक्षाका उप-प्राध्यापक हुनुहुन्छ ।*
Email: sharmabishnu997@gmail.com

सिकाइ सहजीकरणको परम्परा र प्रवृत्तिका विषयमा सम्बन्धित शिक्षकहरूको अभिमतबारे रुचि राख्नेहरूका लागि प्रस्तुत अनुसन्धान उपयोगी हुने देखिन्छ ।

मुख्य शब्दावली : अन्तरक्रिया, भाषा कक्षा, भाषा शिक्षण, सहभागितामूलक, सिकाइ सहजीकरण ।

पृष्ठभूमि

भाषा सामाजिक र सांस्कृतिक वस्तु मात्र नभई मानवीय विचार वा भाव सम्प्रेषणको सशक्त माध्यम हो । भाषाको सिकाइ घर परिवारबाट सुरु हुन्छ र समाज तथा विद्यालय हुँदै स्तरीय वा औपचारिक बन्छ । भाषाका कथ्य र लेख्य दुई माध्यमहरूमध्ये कथ्य माध्यमले वक्ता र श्रोताको समीपमा रही उच्चारण र श्रवणमा प्रयोग हुन्छ । भाषाको लेख्य माध्यम कथ्य भाषाकै प्रतिरूप हो, यसमा मानव विचार वा भावनालाई लेख्यचिन्हद्वारा सुरक्षित गरिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०७४, पृ. १) । अतः भाषाको लेख्य रूप दृश्यात्मक हुन्छ । यसले कला र ज्ञान विज्ञानका उपलब्धिलाई युगौँयुगसम्म सुरक्षित राखी मानव सभ्यताको विकासमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

भाषाको पहिलो प्रत्यक्ष सम्बन्ध परिवारसँग रहन्छ । बच्चाले पहिलो भाषा परिवारबाट नै सिक्दछ । भाषिक सिप र पेसागत ज्ञानको आधार परिवार हो । भाषा नै सामाजिक एवम् सांस्कृतिक मूल्य मान्यताको प्रतिबिम्बन र हस्तान्तरण गर्ने माध्यम हो । अतः परम्परागत शिक्षाको पहिलो स्वरूप नै पारिवारिक परम्परा हो । पारिवारिक परम्परा हुँदै समुदाय र आश्रममा आधारित शिक्षा, धर्म र परम्परामा आधारित शिक्षापछि औपचारिक शिक्षाका रूपमा १९ औँ शताब्दीमा आम शिक्षा तथा विद्यालय शिक्षाको सुरुवात भयो (रञ्जितकार र अन्य, २०७७, पृ. ६६-७५) । विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थित रूपसँगै पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया तथा मूल्याङ्कनका आधारहरू निर्माण भए । भाषिक सिप विकासको उद्देश्यबमोजिम भाषा पाठ्यक्रम र सोअनुकूलका पाठ्यवस्तु निर्धारण र प्रस्तुतीकरण गरिए ।

भाषा शिक्षण वा भाषा सिकाइसँग सम्बन्धित व्यवस्थित शैक्षिक योजना नै भाषा पाठ्यक्रम हो । भाषा पाठ्यक्रममा समाविष्ट आवश्यक तत्त्व वा अङ्गमध्ये शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया अर्थात् सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाले भाषा पाठ्यक्रममा निर्धारित उद्देश्यहरूलाई उपलब्धिमूलक बनाउन सहयोग गर्छ । अतः भाषा पाठ्यक्रममा समाविष्ट कार्यकलाप विद्यार्थीको रुचि, स्तर, क्षमता र उनीहरूका भाषिक अनुभवसँग सम्बन्धित हुनुपर्छ । सिकाइ सहजीकरणमा सिकारुको शैक्षणिक र मनोवैज्ञानिक पक्षलाई विशेष ख्याल गर्नुपर्छ (भट्टराई र अन्य, २०७४, पृ. ९) । सिकारुले आफ्नै प्रयासबाट आर्जन गरेका अनुभवहरू पछिसम्मका लागि अर्थपूर्ण हुन्छन् । अतः सिकारुका सिकाइ अनुभवलाई बढीभन्दा बढी उपयोग गर्दै उनीहरूलाई सिर्जनशील, बौद्धिक, प्रतिस्पर्धी, नैतिकवान्, योग्य, सक्षम र चरित्रवान् बनाउन कक्षाकोठामा गरिने सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाले अहम् भूमिका खेलेको हुन्छ ।

प्रस्तुत लेखमा नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको पूर्व अवस्थाबारे खोजी गरिएको छ । नेपाली भाषा शिक्षणको परम्परा र प्रवृत्तिको जानकारी लिई वर्तमानमा नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियालाई सिकारुमैत्री, सहभागितामूलक र सार्थक बनाउन सहयोग मिल्ने भएकाले अनुसन्धानको महत्त्व पुष्टि हुन्छ । यस प्रकारको अनुसन्धान यसपूर्व भएको नपाइएको र भएका

अध्ययनहरू पनि सैद्धान्तिक प्रकृतिका भएकाले अनुसन्धानमा पर्याप्त अन्तराल देखिन्छ । यसबाट अनुसन्धानको औचित्य पनि स्पष्ट हुन्छ । अनुसन्धानलाई माध्यमिक तह (कक्षा ९-१०) को नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणका प्रारम्भिक अवस्था (वि.सं. २०७१ पूर्व) को अध्ययनमा परिसीमित गरिएको छ ।

अनुसन्धानको समस्या र उद्देश्यकथन

गुरुकुल शिक्षा पद्धतिबाट सुरु भएको नेपालको शिक्षा विकासमा नेपाली भाषा शिक्षणको औपचारिक आरम्भ भाषा पाठशाला (वि.सं. १९५८) को सुरुवातसँगै भएको पाइन्छ (अधिकारी, २०६३, पृ. ३) । यस समयदेखि वर्तमानसम्म आइपुग्दा नेपाली भाषा शिक्षणको अवस्था कस्तो रह्यो, वि.सं. २०२८ अघि र वि.सं. २०२८ पछि नेपाली भाषा शिक्षणमा के कस्तो अन्तर पाइन्छ जस्ता सन्दर्भहरू खोजमूलक छन् । सिकाइ सहजीकरणमा आधारित माध्यमिक नेपाली पाठ्यक्रम वि.सं. २०७१ पूर्व नेपाली भाषा शिक्षणमा प्रयोग गरिने शिक्षण सामग्री, विधि, मूल्याङ्कन र शैक्षणिक योजनाको अवस्था के कस्तो छ, सहकार्यकलाप, सहयोगात्मक सिकाइ, उत्प्रेरणा, पृष्ठपोषण, सिर्जनात्मक कार्य, परियोजना कार्यलगायत पक्षमा शिक्षक, विद्यार्थीको संलग्नता कस्तो पाइन्छ भन्ने सवाल आज पनि खोजीको विषय बनेको छ । नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणको परम्परा र प्रवृत्तिको खोजीबाट नै आजको शिक्षण सिकाइ कार्यलाई उपलब्धिमूलक र उद्देश्यपूर्ण बनाउन सकिन्छ । अतः सिकाइ सहजीकरणसँग सम्बन्धित यिनै प्राज्ञिक समस्यामा केन्द्रित प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखको उद्देश्य माध्यमिक तहको नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरणको परम्परा र प्रवृत्तिको खोजी गर्नु रहेको छ ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

प्रस्तुत अनुसन्धान शिक्षक विद्यार्थीबिच हुने शिक्षण सिकाइ प्रक्रियासँग सम्बन्धित छ । यसर्थ यस अनुसन्धानको सम्बन्ध भिगोत्स्कीको निर्माणवादसँग देखिन्छ । रसियन मनोवैज्ञानिक लिभ सेमिओनोभिच भिगोत्स्की (सन् १८९६–१९३४) द्वारा प्रतिपादित सामाजिक निर्माणवादी सिद्धान्तलाई स्विस मनोवैज्ञानिक पियाजे (सन् १८९६–१९८०) को संज्ञानात्मक मनोविज्ञानको जगबाट विकसित परिष्कृत र नवीन सिद्धान्त मानिन्छ । यो सिद्धान्त शिक्षण सिकाइ र मनोविज्ञानका क्षेत्रमा नयाँ सोच, नयाँ निर्माण, नयाँ चिन्तन, नयाँ अनुभव, नयाँ विधि, नयाँ ज्ञान, नयाँ सिप, नयाँ विकास, नयाँ मूल्य र नयाँ व्यवहारको धरोहरका रूपमा प्रतिस्थापित छ (पौडेल, सन् २०१८, पृ. २८) । भिगोत्स्कीको यस सिद्धान्तअनुसार बच्चाको सिकाइ सामाजिक अन्तर्क्रिया र सन्दर्भमा निर्भर रहन्छ । यसका लागि बच्चाको सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षले विशेष भूमिका खेल्छ । बच्चामा संस्कृतिको विकास क्रमशः सामाजिक र व्यक्तिगत तहमा देखिन्छ । यो क्रम पहिला व्यक्ति व्यक्तिका बिचमा र पछि गएर आफैँभित्र विकसित हुन्छ (भिगोत्स्की, सन् १९७८, पृ. ५७) । यसबाट सिकाइ एउटा सामाजिक सहकार्यमूलक अन्तर्क्रियाको उपज हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । सिकाइ पूर्व अनुभवमा आधारित हुन्छ । सिकारुले आफ्नो ज्ञान र अनुभवलाई नयाँ विषयवस्तुमा प्रत्यावर्तन गरेर सिक्दछ । व्यवहारवादीहरूले भनेझैँ बालकले आवश्यक उद्दीपक छानेर सिकाइ गर्नुको सट्टा आफ्नै क्रियाशीलताबाट सिकाइ हुन्छ भन्ने मान्यता भिगोत्स्कीको छ ।

निर्माणवादी सिद्धान्तले बालकलाई सक्रिय खोजकर्ताका रूपमा लिन्छ । यस सिद्धान्तअनुसार बालबालिका आफू एक्लैले प्राप्त गर्ने ज्ञान र सिपभन्दा वयस्क, अग्रज वा साथीभाइसँगको सङ्गतले प्राप्त गर्ने ज्ञान र सिपको मात्रा बढी हुन्छ (क्यामेरोन, सन् २००१, पृ. ५२८) । यसका आधारमा आफूभन्दा अग्रज, विज्ञ, शिक्षक, साथीभाइसँगको सङ्गत र सहकार्यले सिकाइमा टेवा पुग्छ भन्ने मान्यता यसमा पाइन्छ । यस सिद्धान्तले सिकारुको भूमिकालाई उच्च महत्त्व दिन्छ र बढी ज्ञान/योग्यता भएका व्यक्तिको आवश्यकतालाई स्वीकार्छ । यस आधारमा शिक्षकहरू शिक्षण सिकाइका लागि सहयोगी, मार्गदर्शक र सहजकर्ताको भूमिकामा रहन्छन् । यस सिद्धान्तले भाषालाई अन्तरक्रिया गर्ने प्राथमिक तरिका मान्छ र कक्षाकोठामा हुने सहकार्यमूलक सिकाइलाई महत्त्व दिन्छ (स्योमविन, सन् २०१६, पृ. ५४) । यसबाट सिकारुले आफ्नो अनुभवलाई प्रयोग गर्ने, अरूका भनाइ बुझ्ने, मानसिक योजनाहरू बनाउने गरेर ज्ञानको संरचना तयार गर्छ जसले सक्रिय सिकाइलाई बढाउँछ । यो मान्यता समस्या समाधानमा गरिने शिक्षक विद्यार्थीबिचको संयुक्त प्रयास हो । यसर्थ भिगोत्स्कीको यस निर्माणवादी सिद्धान्तले सिकाइलाई संरचनात्मक टेवा (स्काफोल्डिङ) का रूपमा लिँदै सिकाइ सदैव रचनावादमा आधारित हुन्छ भन्ने मान्यता राखेको छ जुन सम्प्रेषण सिद्धान्तको नजिक छ (जु र ब्राउन, सन् २०१५, पृ. ३५) । यस मतलाई आधार बनाउँदा निर्माणवादी सिद्धान्तमा भिगोत्स्कीले भाषालाई अन्तरक्रिया गरी ज्ञान निर्माण गर्ने प्राथमिक तरिका मानेका छन् । यस मान्यताले कक्षाकोठामा शिक्षक तथा विद्यार्थी र विद्यार्थी-विद्यार्थीबिच हुने सहकार्यात्मक सिकाइलाई जोड दिएको पाइन्छ ।

अवधारणात्मक रूपरेखा

प्रस्तुत अनुसन्धानले नेपाली भाषा कक्षामा गरिने शिक्षण सिकाइ गतिविधिको परम्परा र प्रवृत्तिको खोजी गरेको छ । यसर्थ अनुसन्धान शीर्षकमा रहेका चर र यससँग सम्बन्धित भएर गरिने सिकाइ सहजीकरणको परम्परा र प्रवृत्तिमा आधारित प्रस्तुत अनुसन्धानको अवधारणात्मक रूपरेखालाई देहायबमोजिम चित्रात्मक रूपमा देखाइएको छ :

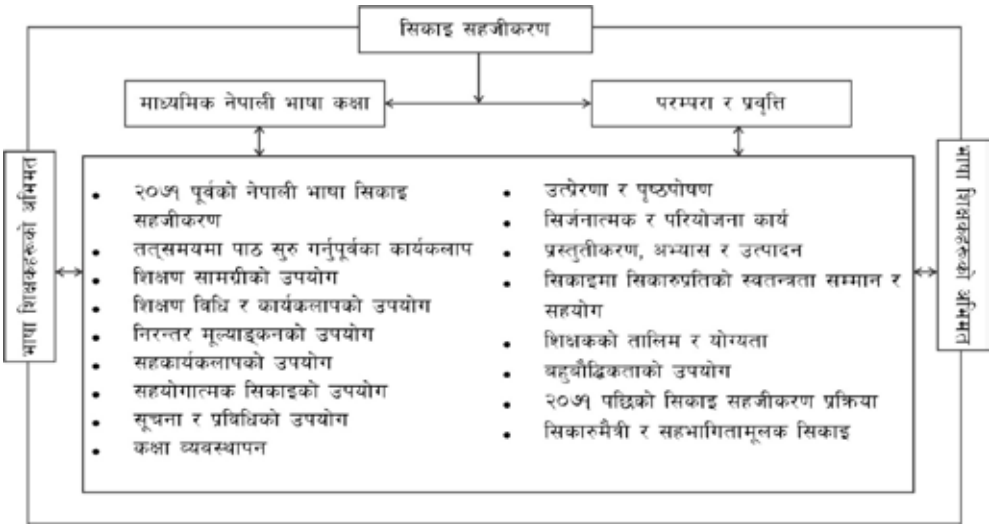

दिइएको चित्रात्मक अवधारणात्मक रूपरेखाले नेपाली भाषा कक्षामा गरिने सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको परम्परा र प्रवृत्तिबारे अध्ययन गरेको स्पष्ट हुन्छ । यसका लागि गुणात्मक अनुसन्धान विधि र घटना अनुभव पद्धति तथा व्याख्यावादी दर्शनको उपयोग गरिएको देखिन्छ ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत अनुसन्धान गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ । यसो हुनाले अनुसन्धानमा व्याख्यावादी दर्शन र घटना अनुभव पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ । यस अनुसन्धानको दार्शनिक पक्ष तथा तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषणका विधिलाई देहाय अनुसार क्रमशः स्पष्ट पारिएको छ :

दार्शनिक स्थिति : प्रस्तुत अनुसन्धान बहुल सत्यमा आधारित छ । व्याख्यावादी दर्शनले सामाजिक, शैक्षिक तथा मनोविज्ञानलगायत क्षेत्रका विविध सत्य, तथ्यको खोजी गर्ने हुनाले अनुसन्धानबाट प्राप्त सत्य (अन्टोलोजी) लाई सूचकका विविध जीवन्त अनुभवका आधारमा अर्थ्याइएको छ । यसै गरी यस अनुसन्धानमा निर्माणवादी तथा बहुबौद्धिकताको सिद्धान्त एवम् माध्यमिक तहमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने शिक्षकका सिकाइ सहजीकरणको परम्परा र प्रवृत्तिमा आधारित धारणालाई ज्ञानको स्रोत (इपिस्टोमोलोजी) का रूपमा लिइएको छ । यस्तो ज्ञान विषयगत प्रकृतिको रहेको छ । यस्तै अनुसन्धानमा सबै सूचकका भनाइलाई महत्त्व दिइएको र मूल्य (एक्जियोलोजी) लाई सापेक्ष एवम् उपयोगितावादी रूपमा हेरिएको छ । अनुसन्धानमा तर्क र साक्ष्यलाई लम्बीय र क्षितिजीय आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका तरिका : प्रस्तुत अनुसन्धानमा सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिका माध्यमबाट सूचकको छनोट गरिएको छ । यस क्रममा प्राथमिक स्रोतका तथ्याङ्कका रूपमा स्याङ्जा र कास्की जिल्लाका माध्यमिक तहबाट निवृत्त नेपाली भाषा शिक्षकका शिक्षण अनुभवहरू रहेका छन् । यस्ता अनुभवहरू अन्तर्वार्ता उपकरणका माध्यमबाट सङ्कलन गरिएको छ । यसका लागि सूचकसँग फोन सम्पर्क गरेर सूचकका निवासमा नै पटक-पटक पुगी अनुसन्धानको उद्देश्यअनुकूल आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । सूचकहरू कास्की जिल्लाबाट चार जना र स्याङ्जा जिल्लाबाट तीन जना रहेका छन् । सूचकहरू वि.सं. २०१९ देखि वि.सं. २०७० सम्म माध्यमिक तहमा नेपाली भाषा शिक्षण गरी हाल सेवा निवृत्त रहेका छन् । तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि सूचकसँगको समय, गोपनीयता, अन्तर्वार्ता मार्गदर्शन, पुस्तकालयका नियम तथा शोधार्थीका सिकाइ सहजीकरणसँग सम्बन्धित अनुभवलाई ख्याल गरिएको छ । यसै गरी सन्दर्भ पुस्तक, अनुसन्धानमूलक लेख, शोध प्रतिवेदनहरू तथा विद्युतीय (अनलाइन) सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा लिई आवश्यक तथ्यहरू सङ्कलन गरिएको छ ।

तथ्याङ्क विश्लेषणका विधि : कास्की र स्याङ्जा जिल्लाका सातजना निवृत्त नेपाली भाषा शिक्षकहरूबाट गहन अन्तर्वार्ता लिई सङ्कलित तथ्याङ्कलाई गुणात्मक अनुसन्धान विधिको मर्मअनुसार सर्वप्रथम तथ्याङ्कसँग परिचित हुने कार्य गरिएको छ । यसपछि क्रमशः तथ्याङ्कलाई सङ्गठित गर्ने, सङ्केतन (कोडिङ) गर्ने, आशय वा सार निर्माण गर्ने कार्य गरिएको छ । तथ्याङ्कको कार्यकारण सम्बन्ध

निकाल्ने, तथ्याङ्कहरूबिच सम्बन्ध देखाउने, अमिल्दा तथ्य हटाउने, प्राप्त परिणामलाई पूर्वकार्य, उद्देश्य र समस्याकथनसँग सम्बन्ध देखाउने गरिएको छ । यसरी विभिन्न आधारमा तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण गरी प्राप्त नतिजालाई छलफल गराई अनुसन्धानमा सामान्यीकरण गरिएको छ । तथ्याङ्कको सङ्कलनदेखि विश्लेषणसम्म गुणात्मक अनुसन्धान विधिको उपयोग गरेर अनुसन्धानलाई विश्वसनीय बनाइएको छ ।

नतिजा र छलफल

प्रस्तुत 'नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरणसम्बन्धी अभिमत' शीर्षकमा आधारित अनुसन्धानमा वि.सं. २०७१ पूर्वको नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा केन्द्रित रहेर अनुसन्धान कार्य गरिएको छ । अन्तर्वार्ता उपकरणका माध्यमबाट सातजना सेवानिवृत्त नेपाली भाषा शिक्षकहरूले दिएका विषयगत उत्तरलाई आधार मानेर तिनको विश्लेषण गरी नतिजा र छलफलका माध्यमबाट निष्कर्ष स्थापित गरिएको छ । अध्ययन गर्ने क्रममा वि.सं. २०२८ पूर्व र २०२८ पछिको नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको खोजी गरिएको छ । अन्तर्वार्ता मार्गदर्शनमा सोधिएका मुख्य मुद्दा वा प्रश्नलाई नै थिम वा आशय मानी तिनको क्रमशः व्याख्या विश्लेषण गरी देहाय अनुसार छलफल गरिएको छ :

पाठ सुरु गर्नुपूर्वका क्रियाकलाप : भाषा कक्षामा सिकारुलाई पाठप्रति आकर्षित गराउन पाठ सुरु गर्नुपूर्व शिक्षकले विभिन्न कार्यकलाप गराउन सक्छन् । त्यस्ता कार्यकलापमा हिजो हामीले के पढ्यौँ, आज के पढ्दै छौँ, आज के बार, गते, महिना, तिथिजस्ता पाठसँग सम्बन्धित विभिन्न सन्दर्भ, घटना, अनुभव, कथा, कविता आदि सुनाएर पुनर्ताजगी भइसकेपछि पाठतर्फ प्रवेश गर्न राम्रो हुन्छ (फ्रिमेन र एन्डर्सन, सन् २०११) । छनोटमा लिइएका शिक्षकहरूसँग यससम्बन्धी छलफल हुँदा पनि यस्तै प्रतिक्रिया आएका छन् । पाठ सुरु गर्नुपूर्व मुस्कानसहित कक्षामा प्रवेश गर्ने, शिक्षकले प्रासङ्गिक कथा, कविता, चुट्किला, उपकथा, लोककथा आदि सुनाउने गर्नुपर्छ । यसो गर्दा विद्यार्थीको ध्यान केन्द्रित भई पाठ सुरु गर्न सजिलो हुन्छ भन्ने बास्तोला र अधिकारीको अभिमत छ । विद्यार्थीहरूमा उत्साह र उत्प्रेरणा जगाउन कक्षामा पसेपछि एकछिन आफू नबोल्ने वा रोएजस्तो गर्ने, विद्यार्थी के भएछ भनेर आश्चर्य मान्छन्, अनि हाँसेपछि कक्षाको वातावरण रमाइलो हुन्छ भन्ने धारणा बस्ताकोटीको छ । पुरानो समयमा पाठ सुरु गर्नुपूर्व शिक्षकका कुरा सुन्न हाउभाउद्वारा बाध्य पारिन्थ्यो, ध्यान केन्द्रित हुन थालेपछि गृहकार्य भन्न लगाउने, नयाँ विषयवस्तु सुन्न लगाउने गरिन्थ्यो, पाठ सकिएपछि बाँकी समयलाई पनि विभिन्न सन्दर्भ अनुकूलका विषय घटना सुनाएर समयको उपयोग गरिन्थ्यो भन्ने धारणा सुवेदी (क) को छ । शिक्षकले मात्र होइन, विद्यार्थीहरूलाई पनि पाठ सुरु गर्नुपूर्व आफूले देखेका, भोगेका, सुनेका विषय वा प्रसङ्ग सुनाउन, लेख्न र भन्न लगाइन्थ्यो भन्ने धारणा दोरङ्गा, नेपालको छ । यसबाट सार्थक सिकाइ र पाठ्यवस्तुलाई उपलब्धिपूर्ण बनाउन पाठ सुरु गर्नुपूर्वका क्रियाकलाप पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

शिक्षण सामग्रीको प्रयोग : सिकाइ सहजीकरणमा शिक्षण सामग्रीको प्रयोगलाई अनिवार्य मानिन्छ । पाठ्यवस्तुको प्रकृतिअनुसार शिक्षण सामग्रीहरू फरक प्रकृतिका हुन्छन् । यस्ता सामग्रीहरूले सक्रिय

सिकाइमा सहयोग पुऱ्याउँछन् । शैक्षणिक सामग्रीलाई श्रव्य सामग्री (रेडियो, टेपरिकर्डर, ग्रामोफोन आदि), दृश्य सामग्री (फोटो, चित्र, स्लाइड, फिल्म स्ट्रिप, ओभर हेड प्रोजेक्टर, बोर्डहरू (चक, बोर्ड, बुलेटिन बोर्ड, फलाटिन बोर्ड, चुम्बकीय चक बोर्ड आदि), श्रव्य दृश्य सामग्री (चलचित्र, भिडियो आदि) सूचना र शैक्षिक प्रविधि सामग्री तथा पाठ्य सामग्री (शब्दपत्ती, वाक्यपत्ती, सन्दर्भ पुस्तक आदि), स्पर्श सामग्री (काठ, भित्ता, चिसो, तातो आदि) गरी विभिन्न प्रकारका हुन्छन् (श्रेष्ठ र अन्य, २०७५, पृ. २४०–२५६) । नमुना छनोटमा लिइएका शिक्षकहरू मध्येबाट सिकाइ सहजीकरणमा शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गर्नेबारे विभिन्न प्रतिक्रिया आएको छ । वि.सं. २०२८ पूर्व शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने धारणा नै थिएन । पाठ्यपुस्तकमात्र कसैकसैसँग हुन्थ्यो । शिक्षकअनुसार शिक्षण तरिका फरक थियो । झुम्राको डस्टर र काठको फल्याकलाई बेट्रीको कालो दलेर कालोपाटी बनाई उपयोग गरिन्थ्यो भन्ने धारणा दोरङ्गा, नेपालको छ । शिक्षक आफैँले खोजेर वा बनाएर लगिन्थ्यो । त्यस्ता सामग्रीमा बढीजसो घर, चरो, मन्दिर, मानिसजस्ता प्रतिमूर्ति हुन्थे । पुस्तकमा भएका केही चित्रलाई उपयोग गरिन्थ्यो, अझभन्दा शिक्षण सामग्री प्रयोगले शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी बनाउँछ भन्ने अवधारणा नै स्पष्ट थिएन । वि.सं. २०२८ पछिको नयाँ पाठ्यक्रमसँगै शिक्षण सामग्री प्रयोगको महत्त्व बढेको हो भन्ने धारणा लामिछानेको छ । वि.सं. २०२८ पछि हुने गरेका तालिम तथा शिक्षामा स्नातक गरेका शिक्षकबाट शिक्षण सामग्रीको प्रयोग बढी हुने गरेको बास्तोलाको भनाइ छ ।

वि.सं. २०२८ र त्यसपछिका माध्यमिक नेपाली पाठ्यक्रममा समेत शिक्षण सामग्री प्रयोगको स्पष्ट निर्देशन भएको पाइँदैन । तिमीले भन्यौ भने म बिर्सन्छु, तिमीले देखायौ भने म सम्झन्छु र तिमीले गरायौ भने म सिक्छु भन्ने बेन्जामिन फ्रेङ्कलिनको भनाइ (शर्मा, २०६९, पृ. ३०) लाई आधार मान्ने हो भने प्रभावकारी सिकाइ सहजीकरणमा शिक्षण सामग्रीको प्रयोग अनिवार्य बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

शिक्षण विधि र कार्यकलापको प्रयोग : वि.सं. २०२८ अघि नेपाली भाषा शिक्षणप्रतिको अवधारणा स्पष्ट नहुँदा भाषिक सिपको विकासमा सहयोग पुग्ने खालका शिक्षण विधि र कार्यकलापको उपयोग हुँदैनथ्यो । नेपाली विषय शिक्षणमा व्याख्यान र व्याकरणानुवाद विधिको बाहुल्यता थियो भन्ने धारणा बास्तोलाको छ । वि.सं. २०२८ पछि भने नेपाली भाषा शिक्षणको अवधारणा आयो र तदनुकूल, पाठ्यवस्तुअनुसार व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर प्रस्तुतीकरण, खोज, समस्या समाधान, अभिनय, संवाद, पठन, श्रवणजस्ता विविध विधिहरूको उपयोग गर्न थालियो । प्रस्तुतीकरण, समस्या समाधान र खोज विधिको उपयोग अति कम थियो । विद्यार्थी उठ्न र बोल्न मान्दैनथे । बढी कार्यकलापहरू शिक्षक केन्द्रित नै थिए भन्ने अनुभव सुवेदी (ख) र अधिकारीको छ । अहिले प्रयोगमा आएका सामग्री, परियोजना कार्य, समूह कार्य, प्रस्तुतीकरण उत्पादनजस्ता स्तरीय शिक्षण विधि तथा कार्यकलापको प्रयोग तत्समय अर्थात् २०२८ अघि र पछि नभएको पाइन्छ ।

सिकाइ सहजीकरणमा सहकार्यकलापको उपयोग : भाषा शिक्षणलाई विविधतामूलक, रुचिपूर्ण र उद्देश्यमूलक बनाउन सहयोग पुऱ्याउने अतिरिक्त कार्यकलापहरू सहकार्यकलाप हुन् । कक्षाकोठाको औपचारिक र एकोहोरो वातावरणबाट विद्यार्थीलाई सहकार्यकलापतर्फ प्रवेश गराएमा भाषा सिकाइ रोचक, उत्प्रेरक र सबल बन्छ (अर्याल, २०७२, पृ. ११५) । हिज्जे प्रतियोगिता, वक्तृत्वकला प्रतियोगिता,

वादविवाद प्रतियोगिता, भित्ते पत्रिका, भाषिक खेल, अन्ताक्षरी, साहित्यिक कार्यक्रम आदिलाई सहकार्यकलापका रूपमा लिइन्छ । नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणमा सहकार्यकलापको उपयोग वि.सं. २०२८ अघिदेखि नै हुँदै आएको देखिन्छ । यस्ता कार्यकलापहरू अन्य विषयका तुलनामा नेपाली भाषा सिकाइमा बढी प्रयोग भएको बास्तोला बताउँछन् । शैक्षिक भ्रमण, नाटकीकरण, खेल, हाजिरीजवाफ प्रतियोगिता कार्यकलापहरू वि.सं. २०२८ अघि पनि हुने गरेको दोरङ्गा, नेपालले सुनाउँछन् । वि.सं. २०२८ पछि विद्यालयस्तरीय सहकार्यकलापहरू हुने गरेको, राष्ट्रस्तरीय वीरेन्द्र शिल्ड कार्यक्रमहरू, शिक्षा मन्त्रालयसँग सम्बन्धित निबन्ध लेखन, वक्तृत्वकला, हाजिरीजवाफ प्रतियोगिताजस्ता कार्यक्रम हुने गरेको बास्तोलाको अनुभव छ । सहकार्यकलापका विषयमा लामिछाने भन्छन् :

हरेक शुक्रबार सहकार्यकलाप हुन्थे; विज्ञलाई बोलाएर कथा, कविता, नाटक, भाषिक खेल सुन्ने, सुनाउने; खेल्ने, खेलाउने गरिन्थ्यो । समाचार सङ्कलन गरेर सुनाउन लगाइन्थ्यो; मीठा-मीठा ज्ञान गुनका कुरा हुन्थे; रुक्मागत गिरीले म अजम्बरी बुटी सुनाउँछु भनेर विद्यार्थीलाई जम्मा गरेर भाषिक अन्तरक्रिया गराउँथे । यसबाट भाषा शिक्षणलाई निकै सहयोग पुगेको थियो ।

यसबाट भाषा सिकाइ सहजीकरणमा सहकार्यकलापको उपयोग वि.सं. २०२८ अघिदेखि नै हुँदै आएको र वि.सं. २०२८ पछि यसलाई थप महत्त्वका साथ उपयोग गरिएको पाइन्छ ।

सिकाइ सहजीकरणमा सहयोगात्मक सिकाइको उपयोग : सहयोगात्मक सिकाइलाई आधुनिक विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण सिकाइ विधि वा पद्धतिका रूपमा लिइन्छ । सहयोगात्मक सिकाइलाई जोन डिबेले ज्ञान निर्माण गर्ने उत्तम उपाय भनेका छन् । यसमा सिकारुहरूबिच पर्याप्त छलफलका साथ सामग्रीको आदान प्रदान हुन्छ (डिमिट्रिएडिस एन्ड कम्बरेलिस, सन् २००६, पृ. ९) । सहभागीहरूबिच योजना निर्माणका आधारमा उत्प्रेरणासहित सहज सिकाइ हुन्छ र तत्काल पर्याप्त पृष्ठपोषण प्राप्त हुन्छ । यसमा मैले के सिकेँ र के सिकाएँ भन्ने आत्म प्रतिबिम्बन प्राप्त हुन्छ । यसबाट सहभागीहरूबिच सामाजिक, सांस्कृतिक सहयोग र अन्तरक्रिया हुन्छ । अतः सहयोगात्मक सिकाइबाट विद्यार्थीले प्राज्ञिक तथा सामाजिक लाभ हासिल गर्न सक्छन् (क्राओफोर्ड र अन्य, सन् २०१०, पृ. ४९) । नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणमा सहकार्यकलापको उपयोग प्रारम्भकालीन समयमा नभएको पाइन्छ । वि.सं. २०२८ सालअघि विद्यार्थी थोरै थिए र उनीहरू कम सक्रिय थिए । जान्ने विद्यार्थीले बुझेका कुरा अरू साथीलाई सुनाउने कार्य भने वि.सं. २०२८ अघि पनि थियो । वि.सं. २०२८ पछि भने नयाँ पाठ्यक्रमसँगै समूहकार्य, खोज, समस्या समाधान, संस्कृति (मेला, जात्रा) मा घुलमिल गराउनेजस्ता कार्यहरू अव्यवस्थित रूपमै भए पनि गराउन थालियो । अहिलेको जस्तो व्यवस्थित र विद्यार्थी केन्द्रित सहकार्यमूलक शिक्षण सिकाइ भने करिब वि.सं. २०६० को दशक अघि भएन भन्ने तर्क सुवेदी (क) को छ । विद्यार्थी विद्यार्थीबिचकै भन्दा शिक्षक विद्यार्थीबिचको सम्बन्ध बढी हुन्थ्यो, शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया नै हुन्थ्यो, विद्यार्थी विद्यार्थीबिच व्यवस्थित सिकाइ र छलफल भएन भन्ने भनाइ बस्ताकोटी र सुवेदी (ख) को छ । वि.सं. २०२८ पछि भएका विभिन्न तालिमहरूमा सहकार्यात्मक सिकाइ गराउनुपर्छ भन्ने थियो तर व्यवहारमा त्यसलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिएन भन्ने भनाइ बास्तोलाको छ । अतः वि.सं. २०७० पूर्व सहकार्यमूलक शिक्षण सिकाइ कार्य त्यति व्यवस्थित बन्न सकेको देखिँदैन ।

सिकाइ सहजीकरणमा सूचना र प्रविधिको उपयोग : विश्वमा दिनानुदिन विकसित ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिको प्रयोगले विश्वलाई एक बनाएको र असम्भवलाई सम्भवमा बदलिदिएको छ । यान्त्रिक विद्युतीय उपकरण (इमेल, इन्टरनेट, कम्प्युटर, टिभी, आदि) को प्रयोगले नेपाली भाषा शिक्षणलाई पनि सरल र रोचक बनाएको छ । सिकाइलाई प्रभावकारी, दिगो, प्रविधिमैत्री र स्तरीय बनाउन सूचना प्रविधिको उपयोगले सहयोग पुऱ्याउँछ । नेपालमा वि.सं. २०२८ सालमा स्थापित राष्ट्रिय कम्प्युटर केन्द्रद्वारा सञ्चालित कम्प्युटर प्रविधिसम्बन्धी तालिम दिन सुरु गरेबाट कम्प्युटर प्रविधि सम्बन्धी शिक्षणले प्रवेश पाएको भए तापनि वि.सं. २०४९ (सन् १९९२) देखि विद्यालय तहको शिक्षादेखि कम्प्युटर प्रविधिसम्बन्धी पठनपाठन हुँदै आएको पाइन्छ (भट्टराई र अन्य, २०७४, पृ. १५६) । नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा वि.सं. २०५० पूर्व सूचना प्रविधिमा आधारित शिक्षण सिकाइ भएन । त्यसपूर्व सुगम विद्यालयमा टेपरिकर्डर, ग्रामोफोन र टेलिभिजनको न्यून प्रयोग हुन्थ्यो । विशेष कार्यक्रम हुँदा र माथिल्लो तहमा पहुँच हुने शिक्षक र विद्यालयले मात्र श्रव्य दृश्य सामग्रीको प्रयोग गर्थे भन्ने अनुभव बास्तोला र सुवेदी (क) को छ । कक्षामा भाषा सिकाइसँग सम्बन्धित चित्र बनाएर तथा किताबबाट काटेर ल्याउने गरिन्थ्यो, तालिमको बेला रेडियो, टेलिभिजनको उपयोग भए पनि कक्षा शिक्षणमा यसको उपयोग नभएको दोरङ्गा, नेपालले बताउँछन् । विदेशीहरू हाम्रा विद्यालयमा शिक्षण गर्न आउँदा (वि.सं. २०३५ पछि) भने केही श्रव्य दृश्य सामग्रीको प्रयोग हुन्थ्यो । वि.सं. २०५० पछि मात्र शिक्षणमा आधुनिक सूचना प्रविधि (इमेल, म्यासेन्जर, इन्टरनेट, स्लाइड आदि) को प्रयोग बढ्दै आएको र सिकाइ सहजीकरणमा सजिलो भएको धारणा अधिकारीको छ । अतः प्रारम्भिक कालखण्डमा नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणमा सूचना र प्रविधिको प्रयोग सहज नभएको र पछिल्ला दिनहरूमा यसको उपयोग बढेको देखिन्छ ।

नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणमा कक्षा व्यवस्थापन : सिकाइ सहजीकरणका क्रममा शिक्षण सिकाइलाई उपयोगी, बालमैत्री, समावेशी लैङ्गिकमैत्री र प्रविधिमैत्री बनाउन कक्षाकोठाभित्र गरिने उचित व्यवस्थापन कक्षाकोठा व्यवस्थापन हो । कक्षा व्यवस्थापनभित्र भौतिक तथा शैक्षणिक व्यवस्थापन मुख्य पर्दछन् । यसका अतिरिक्त कक्षाकोठाभित्र सिकाइमा शिक्षकको भूमिका, सिकारुको भूमिका, शिक्षण सामग्रीको उपयोग, कक्षाको आकार, बसाइ व्यवस्थापन, समूह कार्य, सूचना र प्रविधिको पहुँच, शान्त र अनुकूल शैक्षिक परिवेशजस्ता पक्षलाई कक्षाकोठा व्यवस्थापनभित्र समेटिन्छन् (स्क्रिभर्नर, सन् २०१२, पृ. १) । नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ व्यवस्थापन पक्षको अध्ययन गर्दा दुर्गम अर्थात् हिमाली पहाडी जिल्लाहरूमा वि.सं. २०२८ साल अघि भित्तामा कालो पाटीमा सेतो माटोको चक बनाएर लेख्ने तथा थोरै विद्यार्थी भएका ठाउँमा उनीहरूकै कापीमा लेखेर सिकाउने गरिन्थ्यो भन्ने अनुभव बास्तोलाको छ भने सुरुका दिनहरूमा जसरी भए पनि बस्ने र सुन्ने भन्ने थियो, पछिल्ला दिन अर्थात् वि.सं. २०२८ पछि व्यवस्थित कक्षाकोठा, पङ्क्तिबद्ध बसाइ तथा शिक्षक विद्यार्थी आमनेसामने गरी पढ्ने पढाउने गर्न थालियो भन्ने अनुभव सुवेदी (क)को छ । वि.सं. २०४६ मा धेरै मा. वि. हरू प्रस्तावित भए, शिक्षक स्थायी भए, तब क्रमशः कक्षाकोठा र पठनपाठनमा सुधार हुँदै आयो भन्ने अनुभव बस्ताकोटीको छ । पछिल्ला दिनमा भित्तामा आवश्यक शिक्षण सिकाइका सामग्री टाँस्ने, प्रविधिको प्रयोग गर्ने, शिक्षक घुम्न मिल्ने गरी बेन्च राख्ने व्यवस्था

भयो भन्ने अधिकारीको तर्क छ । यसै गरी सुरुका दिनमा विद्यार्थी ढुङ्गामा बस्थे, घुँडामा राखेर लेख्थे, सुरुमा काठका अनि सिमेन्टका र पछि प्लास्टिकका बोर्ड आए । कक्षा व्यवस्थापनमा सुधार हुँदै आयो, आज पनि केही कक्षामा व्यवस्थापनगत समस्या छन् भन्ने अनुभव लामिछानेको छ । अतः नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणका क्रममा परम्परागत कक्षा व्यवस्थापन त्यति सन्तोषजनक र प्रभावकारी भएको पाइँदैन । यसबाट पनि नेपाली भाषा शिक्षणको स्तर आँकलन गर्न सकिन्छ ।

सिकाइ सहजीकरणमा उत्प्रेरणा र पृष्ठपोषणको उपयोग : सिकाइ निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । अहिले शिक्षा क्षेत्रमा धेरै पढाइ कि सार्थक पढाइ भन्नेमा बहस चलिरहेको भए पनि विद्यार्थीको रुचि, क्षमता, जाँगर, उपलब्धि आदिलाई सम्मान गर्दै थप उपलब्धि हासिल गराउन शिक्षण सदैव केन्द्रित हुनुपर्छ। सिकारुलाई डर र धम्कीले होइन, उत्प्रेरणा र पृष्ठपोषणको उचित प्रयोगले मात्र उसको सिकाइ दिगो र सार्थक बन्न पुग्छ, उसलाई हौसला, माया र उपयुक्त सहयोग गरेमा सिकारु थप ज्ञान हासिल गर्न सफल हुन्छ भन्ने मान्यता डिबे, भिगोत्स्कीलगायतको छ (सिब्ली, सन् १९९०, पृ. ८२-८३) । यस आधारमा नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरणका क्रममा उत्प्रेरणा र सबलीकरणको उपयोग हुँदै आएको पाइन्छ । बहुभाषिक कक्षामा भाषागत समस्याहरू थिए, उनीहरूको समाज, संस्कृतिअनुसारका सम्प्रेषण गतिविधि सञ्चालन गर्नुपर्थ्यो । वि.सं. २०२८ पछि शिक्षण सिकाइमा उत्प्रेरणा र पृष्ठपोषणलाई उपयोग गर्नुपर्छ भन्ने निर्देशन पनि आयो र हामीले यसलाई कार्यान्वयनमा ल्यायौँ भन्ने धारणा बास्तोलाको छ । कक्षा शिक्षणमा बाल मनोविज्ञानको ख्याल गर्नुपर्छ भन्ने सामान्य जानकारी भए पनि सिकाइमा अनुशासन कडा थियो । कुनै विद्यालयमा सिकाइमा कमजोर हुने विद्यार्थीलाई पिसाब खस्ने गरी र रगत आउने गरी पिट्ने पनि हुन्थ्यो भन्ने अनुभव लामिछानेको छ । उनी भन्छन्- "पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था थियो, हाम्रो विद्यालयमा भगवान्प्रसाद सिंह मतवलीले सिकारुलाई उत्प्रेरकका रूपमा काम गर्थे, हामीले पनि सिकारुलाई सकेसम्म उत्प्रेरित गराएर पढाउँथ्यौँ ।" अतः वि.सं. २०७१ पूर्व उत्प्रेरणा र सवलीकरणका माध्यमबाट सिकाइ सहजीकरण गरिने भए पनि त्यसको उपयोग पक्षमा सर्वत्र एकरूपता र प्रभावकारिता नभएको पाइन्छ ।

सिकाइ सहजीकरणमा सिर्जनात्मक तथा परियोजना कार्यको उपयोग : सिर्जनात्मक कार्यले सिकारुको सर्वाङ्गीण क्षमताको विकास गराउँछ भने परियोजना कार्यबाट खोजका कार्यबाट समस्या समाधान गर्ने र नयाँ ज्ञान निर्माण गर्न हौसला मिल्छ । सिर्जनात्मक कार्यमा व्यक्तिगत रुचि र लगावको महत्त्व रहन्छ भने परियोजना कार्यमा समस्याको पहिचान, समस्याको पुनः प्रस्तुतीकरण, सम्भाव्य कार्यनीतिको खोजी, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनजस्ता चरणको उपयोगका साथ कार्य सम्पादन गरिन्छ (श्रेष्ठ र अन्य, २०७५, पृ. २००) । नेपाली भाषा सिकाइका सन्दर्भमा सिर्जनात्मक कार्य वि.सं. २०२८ अघि पनि थियो, तर त्यो व्यवस्थित, वैज्ञानिक र नियमित थिएन । वि.सं. २०२८ पछि पाठ्यक्रममा नै सिर्जनात्मक कार्य निर्देशित भयो र सोअनुसार कथा, कविता, निबन्ध, जीवनी, संवाद, वादविवाद, मनोवादजस्ता सिर्जना गराउन लगाइयो । त्यस्ता कार्यहरू कहिले निर्देशित र कहिले स्वतन्त्र किसिमले गराइन्थ्यो भन्ने धारणा सुवेदी (क)को छ । विद्यालयले विभिन्न साहित्यकारका फोटा विद्यालयमा राखे पनि कक्षामा सिर्जनापाटीको उपयोग भने भएन, रचना मौखिक सुनाउने मात्र भयो भन्ने धारणा बस्ताकोटीको छ । वि.सं. २०२८ पूर्व सिर्जनात्मक कार्य शिक्षकमा निर्भर हुन्थ्यो, मध्यान्हपछि सिर्जनात्मक तथा अतिरिक्त

कार्यकलाप गराइन्थ्यो, वि.सं. २०२८ पछि सिर्जनात्मक अभिव्यक्ति कला नामको पुस्तक नै आयो । हामीले त्यसलाई पनि आधार मानेर सिकायौं । परियोजना कार्य वि.सं. २०२८ अघि र पछि कक्षाभित्र र बाहिर सीमित मात्रामा हुन्थे । अहिलेको जस्तो व्यवस्थित, नियमित र वैज्ञानिक किसिमले परियोजना कार्यका माध्यमबाट भाषा सिकाइको कार्य वि.सं. २०७० पूर्व भएन भन्ने धारणा लामिछानेको छ । यिनै सन्दर्भबाट नेपाली भाषा कक्षामा सिर्जनात्मक तथा परियोजना कार्यको महत्त्वलाई आत्मसात् गरी उपयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सिकाइमा शिक्षकको सिकारुप्रतिको स्वतन्त्रता, सम्मान र सहयोग : विद्यालयमा प्रदान गरिने शिक्षालाई स्तरीय बनाउन निरन्तर प्रयासहरू भएका छन् । सिकारु रुचिपूर्ण किसिमले भयरहित वातावरणमा स्वतन्त्रतापूर्वक सिकाइमा सरिक होस् र शिक्षकले पनि माया, ममता, सहयोग र सम्मानका साथ शिक्षण गर्ने परिवेशको सिर्जना होस् भन्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले भयमुक्त सिकाइ वातावरणका निमित्त नीतिगत व्यवस्था (२०६७) लाई कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यसबाट बालमैत्री सिकाइ गर्न, सिकारुलाई सिकाइमा संलग्न गराइराख्न र अपेक्षित उपलब्धि प्राप्त गर्न सहयोग मिल्ने अपेक्षा गरिएको छ (पृ. १) । डर र दण्डको सिकाइ दिगो र सार्थक हुँदैन भन्ने मान्यताबमोजिम नेपाली भाषा कक्षामा पनि शिक्षक विद्यार्थीको सम्बन्धलाई नजिक ल्याई सिकारुलाई स्वतन्त्र किसिमले सिकाइमा सरिक गराउन प्रयासहरू हुँदै आएका छन् । यसतर्फ सुरुमा ध्यान कम गएकै हो, चुप भएर बस्न, अनुशासित हुन र पढाइमा सरिक हुन निर्देशन दिइन्थ्यो, पछि आएर सिकारुमा विश्लेषणात्मक र समालोचनात्मक सोचको विकास हुनुपर्छ भन्ने मान्यता बमोजिम कार्य हुन थाले भन्ने धारणा सुवेदी (क) को छ । धेरै शिक्षकमा बालमनोविज्ञानको अभाव अवश्य थियो, त्यस्ता शिक्षकको शिक्षण कार्य शिक्षक केन्द्रित, भय र दम्भमा आधारित थियो । गल्ती गरेमा पिट्ने र कडा सजाय दिने गरिन्थ्यो, क्रमशः यसमा सुधार आई बालमैत्री शिक्षणको अवधारणासँगै नेपाली भाषा शिक्षणमा विद्यार्थीप्रति स्वतन्त्रता, सम्मान र सहयोगको भावनाको विकास भयो भन्ने धारणा बस्ताकोटीको छ । यसबाट नेपाली भाषा शिक्षणको परम्परा कडा अनुशासनमा आधारित, शिक्षक केन्द्रित र भयमा आधारित भए पनि वि.सं. २०२८ पछि अझ वि.सं. २०६० पछिमात्र शिक्षण सिकाइमा स्वतन्त्र बालमैत्री परिवेश बन्दै आएको देखिन्छ । यसबाट सिकारुमा आत्मबल बढ्ने, उत्साहका साथ सिकाइमा लाग्ने र सार्थक सिकाइमा लगाव बढ्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

शिक्षण सिकाइमा प्रस्तुतीकरण, अभ्यास र उत्पादनको उपयोग : भाषा सिकाइलाई सिर्जनात्मक, अभ्यासकेन्द्रित र उत्पादनात्मक बनाउन उत्पादनात्मक भाषा पाठ्यक्रमको अवधारणा आएको छ । शिक्षकमा भएको ज्ञान र सिपलाई सिकारुमा जस्ताको तस्तै स्थानान्तरण गर्ने घोकन्ते शिक्षण कार्यलाई जोन डिबे र पाउलो फ्रेरेले बैङ्किङ विधि भनेर आलोचना गरेका छन् (फ्रिमेन र एन्डर्सन, सन् २०११) । यसबाट विद्यार्थीमा नयाँ सिर्जना र ज्ञान निर्माण नहुने तर्क उनीहरूको छ । यसबाट मुक्त हुँदै सिकारुमा प्रस्तुतीकरण, अभ्यास र उत्पादनका माध्यमबाट मौलिक ज्ञानको निर्माण गर्ने परिवेश सिर्जना गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता बमोजिम थर्नबरीले एकीकृत विधि (इन्टिग्रेटेड मेथड) को अवधारणा अघि सारेका छन् । यसमा व्याकरण तथा भाषालाई एकीकृत रूपमा सिकाइन्छ (थर्नबरी, सन् २००२, पृ. १२८) । यसमा सर्वप्रथम पाठ्यवस्तुमा आधारित पाठ वा रचनाको प्रस्तुति हुन्छ । पृष्ठपोषण हुन्छ, अन्त्यमा सिकारुले

पूर्व संरचनामा आधारित भएर त्यस्तै अर्को भाषिक संरचनाको उत्पादन गर्छन् । यस प्रक्रियाबाट सम्पादन हुने भाषा सिकाइ जीवन्त र स्वाभाविक हुने मानिन्छ ।

नेपाली भाषा कक्षामा शिक्षण सिकाइका क्रममा अझै पनि व्याख्यान (प्रवचन) विधिको बाहुल्यता छ । वि.सं. २०२८ अघि पाठयोजना बनाई पढाउने चलन थिएन । वि.सं. २०२८ पछि पनि धेरै वर्ष यसै गरी बित्यो । कास्की र स्याङ्जामा वि.सं. २०३० बाट नयाँ पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइएसँगै सिकाइमा केही नवीनता आयो । लिखित वा अलिखित कुनै रूपमा तयारी गरी आफ्नो प्रस्तुतीकरण प्रभावकारी बनाउने, सिकारुलाई प्रशस्त अभ्यास गराउने र दिएको पाठ कण्ठ गर्ने भन्ने भयो भन्ने धारणा सुवेदी (क) को छ । वि.सं. २०२८ पछि वि.सं. २०७० सम्म नै शिक्षण परीक्षा केन्द्रित भयो । केही वाक्य वा भाषिक नमुना दिएर सोअनुकूलका वाक्यढाँचा बनाउने कार्य गराइयो । यसबाट अभ्यास र उत्पादन दुवै हुन थाल्यो । शिक्षणलाई पूर्णतः अन्तरक्रियात्मक र उत्पादनात्मक बनाउन नसकिएकै हो । हाम्रो चिन्तन पनि साहित्यकेन्द्रित र व्याकरणनिष्ठ नै थियो भन्ने धारणा बस्ताकोटीको छ । कक्षामा प्रस्तुतीकरण, अभ्यास र उत्पादनमा शिक्षकैपिच्छे विविधता थियो तर गराइन्थ्यो । राम्रो गर्नेलाई प्रेरणा र पुरस्कार पनि दिइन्थ्यो भन्ने धारणा दोरङ्गा, नेपालको छ । अतः वि.सं. २०२८ पूर्व नेपाली भाषा सिकाइमा प्रस्तुतीकरण, अभ्यास र उत्पादनको अवस्था कम भए पनि वि.सं. २०२८ पछि यसको मात्रा क्रमशः बढ्दै गएको र अहिले यसलाई निकै महत्त्व दिन थालिएको देखिन्छ ।

नेपाली भाषा शिक्षणप्रतिको धारणा : नेपाली भाषा शिक्षण भाषिक सिप तथा पक्षको विकास गराउने उद्देश्यले गरिने शिक्षण हो । बालबालिकामा बोध अभिव्यक्ति क्षमताको विकास गराउने उद्देश्य भाषा शिक्षणमा रहन्छ । यसो भए तापनि नेपाली भाषा शिक्षणप्रतिको पुरानो दृष्टिकोण स्पष्ट, वैज्ञानिक र भाषिक सिपमा केन्द्रित थिएन । वि.सं. २०२८ पूर्व नेपाली भाषा शिक्षणलाई व्याकरण सिकाउने शास्त्रका रूपमा लिइन्थ्यो, साहित्यका पाठ आस्वादन गराइन्थ्यो भन्ने तर्क बास्तोलाको छ । तत्समयमा सिकारुमा सिर्जनात्मकताको अभाव थियो भने सिपगत अभ्यासको कमी थियो, भाषा शिक्षणका सिद्धान्तको ख्याल गरिँदैनथ्यो, लेखाइ केन्द्रित शिक्षण थियो, शुद्धाशुद्धीमा जोड दिइन्थ्यो, घोक्ने र कण्ठ गरेर भन्ने चलन थियो, उत्पादनशील शिक्षण थिएन भन्ने धारणा दोरङ्गा, नेपालको छ । नेपाली भाषा शिक्षणप्रतिको धारणाका बारेमा लामिछानेको देहायबमोजिमको तर्क र अनुभव छ :

> *नेपाली भाषा शिक्षण भनेको व्याकरण शिक्षण नै हो । यो भाषाको धड्कन हो । पेटको उपचारका लागि औषधी भएजस्तै पदको शुद्धता नै व्याकरण हो । वि.सं. २०२८ पछि भाषिक सिपको विकास गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणा आए पनि भाषा शिक्षण मूलतः व्याकरण र साहित्य शिक्षण नै हो । पढाइ र लेखाइ नै हो । यी दुई सिप नै भाषाका प्राण हुन् ।*

यस भनाइबाट परम्परागत नेपाली भाषा शिक्षण मूलतः सिपकेन्द्रित नभई व्याकरण र साहित्यकेन्द्रित भएको स्पष्ट हुन्छ । यस स्थितिलाई अधिकारी (वि.सं. २०६३) ले नेपाली भाषा शिक्षणको पहिलो स्थिति अर्थात् यसलाई उनले अर्थबोध र पढ-पढ विधि (पृ. १६६-१६७) भनेका छन् । यसमा भाषा शिक्षणको स्पष्ट दृष्टिकोण पाइँदैन । वि.सं. २०२८ पछिको नयाँ पाठ्यक्रमको विकाससँगै भाषा शिक्षणको दृष्टिकोणमा परिवर्तन आयो । शिक्षामा स्नातक योग्यता र तालिमको व्यवस्थाले पनि भाषा शिक्षणलाई

प्रायोगिक बनाउँदै ल्यायो । भाषा शिक्षकमा भाषा शिक्षणप्रतिको सचेतता बढ्दै आयो । फलस्वरूप अहिले भाषा शिक्षणमा धेरै सुधार आएको छ तर पूर्ण अन्तरक्रियात्मक र सिपमा केन्द्रित हुन सकेको छैन भन्ने धारणा सुवेदी (क) को छ । अतः आज नेपाली भाषा शिक्षणप्रतिको पुरानो दृष्टिकोणमा परिवर्तन आएको छ भने सिकाइ सहजीकरण विद्यार्थीमैत्री, सिपगत र अन्तरक्रियात्मक तथा व्यावहारिक बन्ने प्रक्रियामा देखिन्छ । यस अवस्थालाई अधिकारी (२०६३, पृ. १६९-७०) ले नेपाली भाषा शिक्षणको विकसित स्थितिका रूपमा लिएका छन् । यो उन्नत स्थिति (आदर्श स्थिति) लाई स्थापित गर्नु हरेक भाषा शिक्षकको कर्तव्य हुन आउँछ ।

सिकाइ सहजीकरणमा बहुबौद्धिकताको उपयोग : बहुबौद्धिकता सिकारुमैत्री दर्शन वा पद्धति हो । परम्परागत धारणाअनुसार सिकाइमा कमजोर बच्चा अन्य सिपमा पनि कमजोर हुन्छ भन्ने मान्यता रहन्थ्यो तर वर्तमानमा यो धारणामा परिवर्तन आई हरेक बच्चाको क्षमता फरक फरक हुन्छ र सिकाइ भिन्न-भिन्न किसिमले हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । यसका आधारमा हवार्ड विश्वविद्यालयका प्राध्यापक हवार्ड गार्डनर (सन् २००६) ले नौ ओटा बहुबौद्धिकताको अवधारणा ल्याएका छन् जसमा शाब्दिक, तार्किक/गणितीय, साङ्गीतिक, शारीरिक, प्राकृतिक, दृश्यात्मक अस्तित्वशील, अन्तर्वैयक्तिक, अन्तः वैयक्तिक पर्दछन् (रिचर्डस एन्ड रोजर्स, सन् २०१६, पृ. २३०-२३८) । यस आधारमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा सिकारुको रुचि, क्षमता र उसको स्वभावका आधारमा सिकाइ सहजीकरण गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता रहन्छ । नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरण गर्दा वि.सं. २०२८ अघि र त्यसपछि पनि धेरै वर्ष सबै विद्यार्थीहरूलाई एउटै तरिकाले पढाइयो, र सबैलाई एउटै दृष्टिकोणले हेरियो । कक्षामा पढाउँदा जान्ने विद्यार्थीलाई सफल र पढाइमा नजान्ने विद्यार्थीहरूलाई कमजोर ठानियो । उसको स्वभावअनुसार कमजोर विद्यार्थीलाई माथि ल्याउन मरिमेटेर प्रयास गरिएन, कमजोर विद्यार्थीहरूलाई अन्य बलको काम गर्न लगाइन्थ्यो भन्ने धारणा बस्ताकोटीको छ । वि.सं. २०५० को दशकपछि भने भाषा शिक्षणको मर्मअनुसार तथा विद्यार्थीको रुचि र स्वभावअनुसार शिक्षण गर्न थालियो । कमजोर विद्यार्थीलाई अगाडि राख्ने, ध्यान केन्द्रित गराउन प्रेरित गर्ने गरिन्थ्यो भन्ने धारणा अधिकारीको छ । पुरस्कार प्रथम, द्वितीय, तृतीय र अन्तिम हुन्थ्यो, यसबाट अन्तिम विद्यार्थी पनि सिकाइमा अघि आउन नैतिक रूपमा बल पुग्थ्यो । विष्णु शर्माको *पञ्चतन्त्रका कथा*जस्ता कृतिमार्फत् जिज्ञासा उत्पन्न गराउने र कमजोर विद्यार्थीलाई पनि भाषा सिकाइमा सरिक गराउन खोजियो भन्ने धारणा लामिछानेको छ । यसरी भाषा सिकाइमा बहुबौद्धिकताको प्रयोग अव्यवस्थित र अवैज्ञानिक रूपमा भए पनि परम्परादेखि हुँदै आएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

भाषा पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका उद्देश्य र छनोट तथा प्रस्तुतीकरण भएका पाठ्यवस्तुलाई उपलब्धिमूलक बनाउने माध्यम वा कार्यका रूपमा सिकाइ सहजीकरणलाई लिइन्छ । नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको परम्परा र प्रवृत्तिको अध्ययन गर्दा वि.सं. २०२८ पूर्वको नेपाली भाषा सिकाइ प्रक्रिया व्यवस्थित, योजनाबद्ध, वैज्ञानिक र विद्यार्थी केन्द्रित भएको पाइँदैन । देशमा विद्यालय र शिक्षकअनुसारका शिक्षण सिकाइ गतिविधिहरू सञ्चालन भएको पाउन सकिन्छ । यसैगरी त्यस समयमा शिक्षकमा योग्यता र तालिमको अभाव, भाषा शिक्षणप्रतिको नकारात्मक धारणा तथा

भाषा शिक्षणमा आधारित पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण सामग्री निर्माण नभएको र सोको प्रभाव स्वरूप सिकाइ सहजीकरण सिपपरक र प्रायोगिक नभएको देखिन्छ । वि.सं. २०२८ को राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति योजनासँगै नेपाली भाषा शिक्षणसँग सम्बन्धित पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक आदिको निर्माण भई सोअनुकूल पठनपाठन भएको पाइन्छ । वि.सं. २०२८ पछि शिक्षकका लागि दिइएका अल्पकालीन र दीर्घकालीन तालिम, शिक्षाशास्त्र सङ्कायको स्थापना र सोअनुकूल योग्य शिक्षकको उत्पादनजस्ता गतिविधिले नेपाली भाषा सिकाइमा क्रमशः वैज्ञानिकता, बालमनोवैज्ञानिकता र व्यवस्थितता आएको देखिन्छ । वि.सं. २०३८, वि.सं. २०४९, वि.सं. २०५५ र वि.सं. २०६४ को माध्यमिक नेपाली भाषाको पाठ्यक्रम र सोअनुकूलको सहजीकरणसम्बन्धी निर्देशनले पनि नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा क्रमशः सुधार गर्दै लगी नेपाली भाषा शिक्षणको मर्म र भावना अनुकूल हुँदै आएको पाइन्छ । पछिल्लो समय वि.सं. २०७१ को माध्यमिक नेपाली पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन (वि.सं. २०७२) सँगै शिक्षणलाई सिकारुमैत्री, सिपकेन्द्रित र प्रयोजनपरक बनाउन खोजिएको छ । यसलाई अझ सफल, प्रभावकारी, व्यावहारिक र उद्देश्यमूलक बनाउन भाषा शिक्षकमा भाषा शिक्षणप्रतिको धारणामा स्पष्टता र जवाफदेहिता तथा सिकारुमा सोअनुकूलको लगनशीलता आवश्यक पर्ने देखिन्छ । नेपाली भाषा शिक्षणको परम्परा र प्रवृत्तिबारे जानकारी लिन चाहने अध्येताका लागि प्रस्तुत अनुसन्धानले सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६३), *नेपाली भाषा शिक्षण केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अर्याल, डोलराज (२०७२), भाषा शिक्षणका सहकार्यकलाप, *यात्रा,* अङ्क ६, पृ. ११५-११८ ।

क्राओफोर्ड, आलन र अन्य (सन् २०१०), *विश्लेषणात्मक चिन्तन शिक्षण र सिकाइ रणनीति,* अनु. गुरूप्रसाद मैनाली र मोहन मैनाली, सामाजिक संवादका लागि सहकार्य ।

पौडेल, नेत्रप्रसाद (अगस्ट २०१८), सामाजिक निर्माणवाद र भाषा सिकाइ, *शिक्षक जर्नल*, भोलुम १३, पृ. २८-३८ ।

भट्टराई, रामप्रसाद र अन्य (२०७४), *नेपाली भाषा शिक्षण,* शुभकामना प्रकाशन ।

रञ्जितकार, किरणराम र अन्य (२०७७), शिक्षाका विभिन्न परम्परा र अभ्यास, *शिक्षा र विकास*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. ६७-७६ ।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०७४), *नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०६९), *भाषा शिक्षणका केही सन्दर्भ,* सिर्जनशील लोकतान्त्रिक प्रतिष्ठान ।

शिक्षा मन्त्रालय (२०६७), *भयमुक्त सिकाइ वातावरणका निमित्त नीतिगत व्यवस्था*, नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग ।

श्रेष्ठ, चन्द्रप्रसाद र अन्य (२०७५), *कक्षाकोठामा शिक्षण,* भुँडीपुराण प्रकाशन ।

Cameron, L. (2001). *Teaching language to young learners.* Cambridge University Press.

Dimitriadish, G. and Comberelish, G. (2006). *Theory for education.* Taylor and Francis Group.

Freeman, D. L. and Anderson, M. (2011). *Techniques & principles in language teaching.* Oxford University Press.

Gardner, H. (2006).*Multiple intellgengences : New horizons in theory and practice.* Basic Books.

Richards, J. C. and Rodgers, T. S. (2016). *Approaches and methods in language teaching* (3rd edition). Cambridge University Press.

Scriverner, J. (2012).*Classroom management techniques.* Cambridge University Press.

Sibley, M. L. (1990), Teacher-student intractions in the ESL classroom: An investigation of three-part exchanges, teacher, feedback and the role of gender, A Thesis of Degree, Master of Arts, Iowa State University, Ames Iowa.

Syomwin, A. (2016). Vigotsky's social develpment and intractration theory: Implication to the Engish language curriculum in Kenya.*European Journal of Education Studies*, Vol. 1. p.

Thornbury, S. (2002).*How to teach grammar(*Fourth Impression). Pearson Education Limited, Edinburgh Gate, Harlow.

Vigotsky, L.S. (1978).*Mind and society.* Harvard University Press.

Zhou, M. and Brown, D. (2015).*Educational learning theories.* Education Open Textbooks. Book I. http://oer.galileo.usg.edu/education- textbooks/1

परिशिष्ट 'क'

अन्तर्वार्ता मार्गदर्शन (शिक्षकका लागि)

नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरणसम्बन्धी अभिमत

शिक्षकको नाम :

सम्बन्धित शिक्षण संस्था :

१. पहिला (वि.सं. २०७१ पूर्व) को सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया कस्तो थियो ?

२. त्यस समयमा पाठ सुरु गर्नुपूर्व सिकारुलाई पाठप्रति केन्द्रित गराउन के कस्ता कार्य गराइन्थ्यो ?

३. त्यस समयमा के कस्ता शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गरिन्थ्यो ?

४. त्यस समयमा उपयोग गरिने शिक्षण विधि तथा कार्यकलाप कस्ता हुन्थे ?

५. कक्षाकोठामा निरन्तर मूल्याङ्कनलाई कसरी उपयोग गरिन्थ्यो ?

६. त्यस समयमा सहकार्यकलाप के के थिए र कसरी उपयोग गरिन्थ्यो ?

७. त्यस समयमा सहयोगात्मक सिकाइलाई कसरी उपयोग गरिन्थ्यो ?

८. त्यस समयमा नेपाली भाषा सिकाइमा सूचना र प्रविधिको उपयोग कसरी गरिन्थ्यो ?

९. कक्षा व्यवस्थापन (बोर्ड, बेन्च, सामग्री, विद्यार्थी सङ्ख्या, बसाइ व्यवस्थापन, समय आदि) लाई कसरी उपयोग गरिन्थ्यो ?

१०. उत्प्रेरणा र पृष्ठपोषणको उपयोग कसरी गरिएको थियो ?

११. सिर्जनात्मक तथा परियोजना कार्यलाई कुन रूपमा उपयोग गरिन्थ्यो ?

१२. सिकाइमा शिक्षकको सिकारुप्रतिको स्वतन्त्रता सम्मान र सहयोगको भावना कस्तो थियो ?

१३. शिक्षण सिकाइमा प्रस्तुतीकरण अभ्यास र उत्पादनको अवस्था कस्तो थियो ?

१४. त्यस समयमा शिक्षण गर्ने शिक्षकको योग्यता र तालिमको अवस्था कस्तो थियो ?

१५. त्यस समयमा नेपाली भाषा शिक्षणप्रतिको धारणा कस्तो थियो ?

१६. सिकारुमा हुने बहुबौद्धिकताको उपयोग कसरी गरिएको थियो ?

१७. यहाँले अहिले (वि.सं. २०७१ पछि) को सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियालाई कसरी मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ ?

परिशिष्ट 'ख'

तथ्याङ्क सङ्कलनमा सहयोग लिइएका सूचक र तिनको विवरण

क्र.सं.	सूचकको नाम	जिल्ला
१.	केदारनाथ बास्तोला	कास्की
२.	रामचन्द्र सुवेदी (क)	कास्की
३.	शिवकुमार सुवेदी (ख)	कास्की
४.	पितृराज बस्ताकोटी	कास्की
५.	खेमनारायण दोरङ्गा, नेपाल	स्याङ्जा
६.	विश्वप्रेम अधिकारी	स्याङ्जा
७.	भुवनेश्वर लामिछाने	स्याङ्जा